

Szómagyarázatok

1. Kövér. A *kövér* szóra első adatunk az 1231-ből való *Chuer* személynév (Oklsz.), melléknévként a XIV. század végén, főnévként a XV. század elején szerepel először (SzófSz.). A dunántúli nép nyelvében *küér*, *küher* (MTsz.), *küjér* (OrmSz.), ragozott és képzett alakjaiban *köverek*, *köveret*, *köverebb*, *köveren* (CzF.) is. A szó második szótagjának *é* hangja nyílt volt (BALASSA: NyK. XXIV, 267; TMNy. 59, 63), SUHAJDA szerint azonban a *köver* nem lehetett eredetibb alak (NyK. XXXI, 203, 205). De ennek az *é*-nek eredetibb hangszíne felett most nem kell vitáznunk, mert ha a *kövér* szónak alapszavát megismerjük, kétségtelenné válik, hogy *-ér* végzete azonos az *-ár*, *-ér* névszóképzővel, amely voltaképpen az *-ar*, *-er* képző elváltozása (PAIS: NyK. XLVIII, 278–9; 1. még Pais-empl. 312). A szónak eredetéről tudomásom szerint két nézet van. Az egyik VÁMBÉRYÉ, aki a csagatáj *kök* 'kövér' szóval egyeztetette (NyK. VIII, 162), de ezt BUDENZ helytelen egyeztetésnek mondja (NyK. X, 121). A másik CzF.-é: minthogy a szónak „palócosan” *köbér* változata is van, rokon a *köb*, *köböl*, *köpcös* stb. szókkal, s hozzáteszi, hogy az arab nyelvben is van egy *kebir* 'nagy' jelentésű szó. BÁRCZI a most elmondott két magyarázatot meg sem említi, hanem a szót ismeretlen eredetűnek mondja (SzófSz.).

HORVÁTH KÁROLY néhány évvel ezelőtt nagyon szép cikket írt a Dunántúlról ismeretes *köveszt* igéről (MNy. XLVI, 331). A MTsz. alapján három *köveszt* igét különböztet meg: 1. 'keleszt (pl. kövesztett tészta)'; 2. 'kibont, héjából kifejt'; 3. 'nagyjából, félig-meddig megfőz, párol, abárol (húst, sódart, szalonnát)'. Az első *köveszt* szónál, úgy látszik, megnyugszik abban, hogy a *keleszt* szó változatának tartják (irodalmát idézi); a második *köveszt*-ről valószínűleg az a nézete, hogy a *kovál* 'lehámoz, héjából kifejt' magashangú változata; ennek alaposabb magyarázatát cikke végén megígéri, de váratlan halála megakadályozta terve keresztülvitelében; a harmadik *köveszt*-ről kimutatja, hogy finnugor eredetű: cseremis *küäs* 'kochen, aufkochen, sieden; reifen'; *küam*, *küjam* 'sieden, reifen', s WICHMANNNA és ERKKI ITKONENRE hivatkozva idevonja a 'kochen, sieden' jelentésű észti *keema*, finn *keittää*, *kiehua* szókat is (i. h.).

VAJKAI AURÉL sok értékes adatot közöl a dunántúli *kövesztés*-ről: „*Kövesztett gabona*: a gabonát vízben felteszik (feléig gabona, az edény tele vízzel), amin addig marad, míg megdagad; mikor telire dagad az edény, leveszik. *Kövesztett árpa*, *rozs*: az árpát, rozsot forró vízzel leöntik, dagadni hagyják benne, s ha megdagadt, *megkövesztődött*. *Kicsit megköveszti a kukoricát*: forró vízzel leönti és állni hagyja, míg megdagad. *Kövesztett búza*, *rozs*, *zab*.” Előfordul a *kövesztés* mosásnál is: „a ruhát kimossák egyszer, utána beszappanozzák, kevés vízzel fazékba teszik, és kenyérsütés után forró kemencébe teszik,

s másnapig *küed* benne. A szövésre-fonásra használatos megvizezett fonalat fahamuban forgatják meg, s edénybe téve a kenyérsütés után kemencébe teszik, ez is *küesztés*. A fonál szapulóba kerül, megkél, szép fehér lesz, ez is *megköesztés*” (NéprÉrt. XXXII, 320—1). HORVÁTH VAJKAI adatain kívül is sok adatot közöl még a *köesztés*-re, ezeket most nem ismétlem el, csak a tőle nem idézett egy-két adatot ismertetem: *köeszt* 'abárol' (NYÍRI, Szenna 138), *köesztett sonka* 'kifőtt sonka' (Nyr. LXXV, 76). Helyesen jegyzi meg NYÍRI, hogy a *köesztés* eredetileg növényekre (hajdina, köles, árpakása) vonatkozhatott (Nyr. LXXV, 157).

A *köeszt* jelentései tehát 1. 'megfőz, leforráz, párol, abárol'; 2. 'dagaszt, duzzaszt (gabonafélét, fonalat)'; 3. 'puhít (szalonnát, sonkát)'. A *köved* jelentései pedig 1. 'megfő'; 2. 'dagad, duzzad'; 3. 'puhul'. Nem kell külön bizonyítgatnunk, hogy a 'dagaszt, dagad, duzzaszt, duzzad' fogalma és a 'kövérség' fogalma összetartozik,¹ s így világos, hogy *kövérség* szavunk a *köeszt*, *köved* igék családjába való. A *kövérség* szóhoz legközelebb áll természetesen a *köved* igének 'dagad, duzzad' jelentése, de rávonatkozik a 'puhul' jelentés is, hiszen ami kövér, az puha is, sőt talán a 'megfő' jelentés is, hiszen tudjuk, hogy a *kövérség* ember belső melege sokkal nagyobb, mint a soványé. Nem lehet akadály a magyarozatunknak az, hogy a *köeszt*, *köved* ma már nem köznyelvi szó, hanem csak a Dunántúlról ismeretes. Ezek ugyanis nagyon régi szók lehetnek, hiszen, amint HORVÁTH is idézi, 1595-ből is van rájuk adatunk (NySz. a *dagaszt* címszó alatt). Régi voltukat igazolja az is, hogy, amint fentebb említettük, HORVÁTH finnugor megfelelőiket is kimutatta. Végül kétségtelennek tarthatjuk, hogy őseink már az orosz steppéken való vándorlásaik idején is ismerhették a gabonaféléknek (búzának, árpanak, kölesnek, az újabb időkben pedig a kukoricának) azt a tulajdonságát, hogy a vízben megduzzadnak.

A *köeszt*, *köved* tehát nagyon régi, finnugor eredetű szavaink, de a köznyelvből kiszorították a *főz*, *süt*, *éleszt* 'keleszt' és a szláv eredetű *párol* és *abárol* igék. Népnyelvi adataink a *tészta kölesztéséről* is beszélnek. Ez a *köeszt* véleményem szerint nem a *keleszt* ige változata. Azt a megdagadást, amelyet a gabonaféléknél tapasztaltak, átvitték a sült ételeknek, a *tésztaféléknek* megdagadására is, s így kerekedtek a *köesztett tészta* 'kelesztett tészta'-féle kifejezések is. A MTsz.-tól és a HORVÁTH KÁROLYTÓL emlegetett háromféle *köeszt*, *köved* közül tehát kettő, a 'dagaszt, dagad' és a 'keleszt, megkél' jelentésű azonos.

2. Kevély. A *köeszt*, *köved* és a *kövérség* szók családjába tartozik véleményem szerint a *kevény* szó is. Ennek a szónak eredetét többféleképpen próbálták magyarozni. SZIRMAY (Hungaria in parabolis 108), a Debreceni Grammatika (300) Keve vezér nevéből; SÁNDOR a 'keveset vélt' kifejezésből, mert „aki kevény, az másokról keveset vélt” (Sokféle VII, 206); KASSAI a *kéj*, *kény* szóból (Szókönyv III, 167); VÁMBÉRY az ujjur *kebenmek* vagy *kevenmek* 'büszkélkedni' szóból (NyK. VIII, 159), de BUDENZ ezt a magyarozatot elveti (NyK. X, 119); BUDENZ a finn *kopia* 'kevény,' később a finn *keimeä*, *keimiä* 'elate se gerens, caput superbe iactans' szókkal egyezteteti (NyK. VI, 387; MUSz.); CzF. a török *kibir* 'kevény' és az arab *kebir* 'nagy' szóból magyarozza. BUDENZ szavunkat igéből való származéknak tartja (NyK. XX, 465). A SzófSz. szerint a *kevény* talán finnugor eredetű tőből való, s hivatkozik a BUDENZTÓL idézett

¹ A latin *pinguis* 'kövér' szó többek között az óiráni *párate*- 'schwillt, strotzt' (azaz 'duzzaszt, duzzad') igével függ össze (WALDE, Vergl. Wb. II, 73—4).

finn *keimeä* szóra, s ezt az egyeztetést elfogadja SYPOSS KATALIN is (Jelentés-tanulmányok 44). Két mai nyelvészünk azonban, HORPÁCSI ILLÉS (MNY. XLIX, 44) és BENKŐ LORÁND (A magyar *ly* hang története 22) ismeretlen eredetűnek mondja szavunkat.

A *kövér* szónak eredetibb 'dagadt, duzzadt' és a *kevély* szónak 'büszke' jelentése között az összefüggés világosan felismerhető. A büszkeség jelölésére szolgálnak a többi között a következő kifejezések: *pöffeszkedik; felfuwalkodik; O mit dagadsz fel, ember, vagy mit kevélykedel?; felfuwalkodván dagadoznak* (NySz. I, 476, 477); *fojtogasd a kevélységet benne, mert szörnyű nagyra dagad* (FALUDIBÓL NySz. I, 475); *annyira feldagadt magahitt kevélységében* (1807-ből Nyr. XXV, 284); a latinban az *inflatus* 'gögös' eredeti jelentése 'felfújt'; az oroszban *надменный* 'anmassend, hochmütig', eredetileg 'aufgeblasen' < *на-дмуть* 'aufblasen, stolz machen' (VASMER, RussEtWb. II, 194).

Röviden hivatkozom még a *hetyke* szóra, amely, mint tudjuk, a *hegy* főnév származéka, a *begyés* szóra, amely a mell kidüllesztését fejezi ki. A *kevély* szóra első adatunk a *Kewel* hegynév 1367-ből (Oklsz.). Ha ez a hegynév valóban azonos mai *kevély* szavunkkal, akkor értékes adatunk van arra, hogy a *kevély* szó a régi nyelvben 'kiemelkedés'-t is jelentett, mint a fentebb említett *hetyke* és *begyés* alapszava is 'kiemelkedés'-t jelent. (Vö. még *hegyel* 'magasan hordja az orrát, büszkén jár'; *hegyes* 'büszke, rátarti' (MTsz.; HORVÁTH ENDRE, A bakonyalji nyelvjárás 49). Van egy 1532-ből való *keuelt vetny* 'supplantare' (azaz 'gáncsot vetni') kifejezésünk is (MNY. III, 87), s ez is azt fejezi ki, hogy lábunkkal emelkedést idézünk elő ellenfelünk felbuktatására.

A *kevély* szó *-ély* végzete azonos az *-ály, -ély* névszóképzővel. A *kövér* és a *kevély* közötti *ö:e* hangváltozásra a következő példákat idézhetem: *növekedik, növel, növendék: nevekedik, nevel, nevendék; hős: heves; nevet, a régi nyelvben mövet is* (NySz.): *vogul mäyánt-, möpä'l-* (NyH². 152; SzófSz.; *gönyvedtség: genyed, ma gennyed* (TMNy. 83; l. még ÚRHEGYI: Pais-empl. 392); *költ: kel; tölt: tele; a régi nyelvből jól ismert Nüetlen személynév ma -etlen képzővel Nevetlen-nek mondanók. De egyébként is a kevély szónak van kövély változata is HELTAMÁL (NySz.). BALASSA szerint az első szótagbeli e zárt ě-ből való (NyK. XXIV, 372).*

3. Dühös. A fentiekkel kapcsolatban legyen szabad elmondanom véleményemet a *dühös* szó (a *düh* későbbi elvonás) eredetéről. A haragot, dühösöget általában 'duzzadás'-t jelentő szókkal szoktuk kifejezni: *duzzog; feldúzza az orrát; duzmad 'duzzad, haragszik' (MNY. IV, 187; VIII, 429; XXII, 210); duzzaszködik 'haragszik' (NyF. XVI, 47; XXXIV, 49; LVI, 33); megduzzanik 'megharagszik' (NyF. XXXIV, 49; MNY. VI, 238; l. még NySz.; MTsz.; EtSz.; BEKE: Nyr. LXXI, 113); pukkan; pukkanacs 'mérgező gyermek gúnyneve' (TÖRÖS, A beregszászi nyelvjárás 64); *pöffeszkedik 'haragszik' (RADVÁNYI, Az ipolyszalkai nyelvjárás 58); nagy dobva-fakadva ('nagy mérgesen') ment haza (NyF. XVII, 39); neki dombolván magát 'dühbe gurulva' (Katona József, Rózsa II. felv. 5. jel.); megdagaszködék rajta és monda neki nagy haraggal (NySz. I, 479); dagály 'harag' (NySz., Nyr. XVIII, 447); teli pófából fakadt mérges szavakat ejtett (Nagybánya régi jegyzőkönyveiből Nyr. XV, 371).**

A *dühös* szóval egy töről fakadtak az újabb népnyelvi *kidühed, kidüheszt* igék: *kidühed 'helyéből kiduzzad, kidomborodik'. Úgy nézett rám, még a szeme is kidühedt. Düheszd ki a melled! Düheszt a hasát 'előre tolja, kidudorítja' (SzamSz. I, 183, 497). Düett szemű 'dagadt szemű, nagyszemű' (Torda NyF. XXXII, 46). Szülőhelyemen, Zemplénben megszerezte járatosak a *kidüheszti**

a mellét, *kidüheszti* a hasát kifejezések. Ezek a *düheszt*, *kidüheszt* igék véleményem szerint a *dühös* szónak eredetibb 'duzzadt, kidomborodott' jelentését őrizték meg.

Mint hogy a *dühed*, *kidühed* igék helyett a köznyelvben *dülled*, *kidülled* 'protuberare, herausstehen, hervorschwellen' (EtSz. I, 1402) járatosak, arra gondolhatunk, hogy a *dühös*, *düheszt*, *dühed*, *kidühed* szók talán a *dől*, *dül* ige családjába tartoznak hézagtöltő -h- hanggal. Hiszen az EtSz. hajlandó elfogadni CzF. ötletét, hogy az egyébként homályos képzésű *dölyfös* melléknév a *dől* szóból keletkezett. A *dől* igének van a mai nyelvben 'ömlik, árad' jelentése is (ezt az EtSz. nem említi): *Dől a víz a csapból. Csak úgy dőlt belőle a pálinkaszag. Szinte dőlt belőle a sok jó adoma.* Nem volna nehéz ezeket a most említett szókat az eredetibb 'duzzadt, kidomborodott' jelentésű *dühös* szóval összefüggésbe hozni. E magyarázatnak azonban hangtani akadálya van. A *dühös* szó ugyanis a régi nyelvben *gyihes*, származékaiban *gyihestt*, *gyihösít*, *gyöhösség*, *gyühösség*, *meggyühösödni* (EtSz.), *gyühös*, *gyihos* (MTsz.) alakú is, sőt legrégibb előfordulásában, a Jókai-kódexben *gyölhödség*, *gyölhözés*, *gyölhözés* 'rabies' alakú is (NySz.). Tudunk példákat idézni a szóeleji *d* > *gy* változásra: *dedk*, *diák* > *gyiák*; *Dénes*, *Dienes* > *Gyenes*; *dicsér* > *gyicsér*; *dug* > *gyug*. Az első három példában azonban a *d*-t talán már elejétől fogva palatalizálta a rákövetkező *i*, s lehet, hogy ezek a szók már nem is *d*-vel, hanem *gy*-vel kerültek a nyelvünkbe. A *dug* > *gyug* kétségtelen adat a változásra, mert a finnugor megfelelők valóban *d*-re, nem pedig *gy*-re utalnak.

Ezzel szemben több példánk van arra, hogy ahol *d* : *gy* változás van, ott a *gy* az eredetibb hang: *gye* > *de*; *Gyeicsa* > *Décse*; *gyió* > *dió*; *gyisznó* > *disznó*; *gyümölcs* > *dimölcs*, *dimelcs*; *gyűszű* > *dűszű*; talán a *gyicsér*, *gyicsekedik* > *dicsér*, *dicsekedik*, ha a *Gyeicsa* szóval függnek össze; a szó belsejében *Ögyen* > *Ödön*. Ismétlem, a *düh*- szó a Jókai-kódexben *gyölhödség* stb. alakú, s bár az EtSz. helyteleníti, a NySz. mégis helyesen sorozta a kódex szavait a *dühös* címszó alá; s ha nem egészen helyes is SIMONYI magyarázata, hogy a *dühös* szó **gyülh*-alakból származik (Nyr. XXVI, 54; az EtSz. elfogadhatatlannak tartja), mégis csak igaza van a NySz.-nak is, SIMONYI-nak is, hogy a *dühös* szó eredetileg *gy*-vel kezdődött. Ez a *gy*-vel kezdődő szó pedig szerintem a *gyül*, mely a török *ji*-, *jiy*- 'sich versammeln' szóból származik (ennek irodalmát I. SzófSz.). Az alapszó a török megfelelők alapján *gyi*- vagy *gyü*- volt, s ebből keletkezett a mai *dühös* szó, hézagtöltő -h- hanggal. A *gyül* szó jelentése nem csupán 'sich versammeln' (bár ebből is meg lehetne magyarázni a 'duzzadás' jelentésfejlődést), hanem 'hólyagosodik' is: *gyül* vagy *gyülik* az *ujjam*; *gyülés* 'gennyedéses kelevény' (MTsz.).